Faced with today's crisis, what would Gandhi do?

Published Online
June 18, 2020
https://doi.org/10.1016/
S0140-6736(20)31413-6

The current global crisis is multi-layered. The COVID-19 pandemic, economic recession, and global warming are compounded by the void of political and moral leadership. Faced with the present crisis, what would Gandhi do?

His solutions would have some common features. First, he would not merely preach, he would act and practise himself. That is why he could make that audacious statement: "my life is my message". We cannot. Second, he would begin action locally, not chase the world to change it. He was known to be able to see the Earth in a grain of sand. Third, he would begin with actions that initially looked small and silly. Picking a fistful of salt, for example, that eventually changed history.

This thought experiment, as to what Gandhi would do, yields a nine-point action programme.

Freedom from fear: we are gripped more by the virus of fear than by the coronavirus, and this fear pandemic has paralysed the whole world. Gandhi would ask us to first shed this fear, as he asked the Indians to shed the fear of the British. The fear, being unreal, would begin to melt away.

Care of the sick: that was his natural instinct, expressed on innumerable occasions, from the Boer War, World War I, and during the epidemics in India, to his nursing of the sick in ashrams, including the leprosy patient, the late Parchure Shastri. Hundreds of people sick with COVID-19 need physical care, nursing, and medical care. Gandhi, without fear, would personally nurse them. He would be fastidious about hygiene, cleaning, hand washing, and mask use. Since medical science does not have a single proven effective treatment for COVID-19 anyway, Gandhi's use of so-called Nature Cure, letting the body recover with nature's healing power, would make sense in most cases.

Many patients with other illnesses who also need medical care are being unattended because COVID-19 has crowded them out. The medical industry's supply of health care has proven inadequate. Gandhi's emphasis on healthy lifestyle, empowerment for self care, and care in the community would make perfect sense.

New Dandi March: his talisman to guide us to our duty—the most helpless and wretched human being that you ever saw—is amazing. It is quick and intuitive. It is specific to you. That one person, the symbol of the whole humanity, is your duty. Who would be Gandhi's talisman today?

The displaced urban labourers, hungry and humiliated, walking towards the villages they once left but dying on their way, would unquestionably be his talisman. Gandhi knows enough about their misery from his final days spent among the millions of displaced victims of the partition of India. How we continue to generate similar tragedies! Shunning the limelight of Delhi, Gandhi would rush to them. He would arrange for food, shelter, and medicines, but most importantly, he would help preserve their dignity and hope. Finally, he would join the walking bands of displaced labourers as a symbol of unity with them and protest against the government apathy and irresponsibility. That would be his New Dandi March.

Inter-faith and social unity: this was the last but incomplete cause of Gandhi's life. He was deeply wounded by how Hindus and Muslims turned against each other with hatred and violence, leading to the partition of India. When severe acute respiratory syndrome coronavirus 2 (SARS-CoV-2) was knocking on India's doors, some leaders were busy stoking communal hatred. They then blamed one religious sect for the spread of the infection. This communal division would be the foremost cause for Gandhi. He would try to unite Hindu, Muslim, Christian, Untouchables, and Tribals by living with them in their colonies, serving the sick among them, and sending them as volunteers to serve in each other's areas, even if such efforts to unite would risk his second assassination.

My neighbourhood is my responsibility: fear of SARS-CoV-2 and the strict lockdown have forced people to shut their doors and shun the contact with neighbours. Gandhi would not approve this. He would say, "I am responsible for my neighbours. That is my *Swa-dharma*, my duty—to love and serve them—especially in this hour. How can there be a neighbourhood without contact, and a community without neighbourhood?" I suspect Gandhi would even go to the extent of launching a *Satyagraha* or civil disobedience by challenging the ghettoes created by lockdown. It takes a Gandhi to take such a moral position. And when he does that, the veil is suddenly removed; one then sees clearly the depth of alienation the pandemic and fear have led us to. They have made everyone an Untouchable!

Himalayan blunder: he would be truthful, ready to accept his mistakes. He had the courage to admit that he committed a Himalayan blunder in launching a national movement against the British in 1920, believing that India was ready to practice non-violence. India was not. It was entirely his error of judgement, he said. He owned it and withdrew the national movement—even if it meant the whole world turned away from him.

Faced with the threat of the COVID-19 pandemic, the global and national leadership has committed several blunders and changed the goalposts repeatedly, from no infection, to containment, to increasing the doubling time, to the present—learning to live with SARS-CoV-2. Without knowledge about a new disease the errors of judgement are natural, but where is the honest admission of failure of the chosen strategy? Today, it is missing. Gandhi would do that. And, surprisingly, that would make people trust him even more.

Submissions should be made via our electronic submission system at http://ees.elsevier.com/thelancet/

Gram-Swaraj, the economy of small scale: in the past 12 years, from the recession of 2008 to the economic crisis of 2020, we have seen that a globalised economy is too fragile. It crumbles in the face of local tremors like the real estate scam in the USA or the emergence of a new virus in Wuhan. Gandhi would remind us of the humaneness and stability of local production, local consumption, and local community of relationships. He called it *Gram-Swaraj*. Such change in economy would invariably be accompanied by the decentralisation of political power. Globalisation has produced authoritarian political leaders everywhere. For Gandhi, the true democracy, responsibility, and relationship can be better practised locally.

There is enough on this Earth: "what about our needs?" Some modern consumers of the giant global production system would ask. Gandhi would explain that this unlimited desire to consume, the insatiable demand for the 24 h titillation and sensory pleasures, is not a need but an artificial, unnatural habit implanted in the mind. How many of these are true needs? Gandhi would say that there is enough on this Earth for everybody's need, but not for greed. The ability to discriminate between need and greed, the ability to provide for everybody's need, but the self-control and socioeconomic design to minimise the greed—this is what Gandhi would lead us to.

If we would limit our greed, excessive production, unnecessary consumption, hedonistic travel, and mad transport, the smoke and dust would start clearing. Life would become peaceful. Skies and rivers would turn clean and blue. We would realise that we can happily live without several excesses of the modern society. We have seen glimpses of this in the past 2 months, while the world has stood still.

And lo and behold. Global warming would start receding!

Prayer: the final act he would advise us is prayer. At the end of each day, after we have made our best efforts and completely exhausted our options and energy, sit quietly, reflect, and submit yourself. Submit to whom? That is your choice. Submit to God, to Life, to Nature, to Truth, to History. Submit and surrender. You have done all you could. Now do not continue to carry the burden on your back. That will make you a donkey. Realise the tininess of your efforts in this infinite cosmos. Now leave it to Him. Thy will be done. *Insha-Allah*. *Hay Ram*—his last words when the bullets hit him.

We should not be waiting for Gandhi. We should be acting on what he would have done.

I declare no competing interests.

Abhay Bang
search.gad@gmail.com

Society for Education, Action and Research in Community Health, Gadchiroli, Maharashtra 442 605, India

दृष्टिक्षेप

डॉ. अभय बंग

आजच्या संकटात महात्मा गांधींनी काय केलं असतं? (नऊ कलमी कार्यक्रम)

आज कोरोनाने प्रत्येकालाच एकटं करून टाकलं आहे. सगळेच एकमेकांच्या संपर्काला घाबरत आहेत, टाळत आहेत. संपर्काशिवाय शेजार कसा? आणि शेजार नसेल तर सामूहिकता कशी, समाज कसा? मला तर अशी शक्यता वाटते की, गांधींनी सध्याचे शासकीय व मानसिक कोंडवाडे मान्य करणं नाकारलं असतं. शेजाऱ्याची काळजी घेणं हा माझा धर्म आहे, असा सत्याग्रह केला असता. घट्ट स्थानिक बंध असल्याखेरीज राष्ट्र बनू शकत नाही– ते म्हणाले असते. अशी नैतिक भूमिका घ्यायला एखादा गांधी लागतो. रोगप्रसार टाळण्याची पूर्ण काळजी घेत त्यांनी शेजाऱ्याची काळजी घ्यायला सुरुवात केली असती. तेव्हा अचानक भ्रमाचे पडदे उठायला लागतात, आपल्याला स्वच्छ दिसू लागतं की– महामारीची भीती व शासनाची नीती यामुळे माणसाने माणसाला दूर केल्याने कोरोनाचा प्रसार थांबला नाही, पण प्रत्येकाला अस्पृश्य करून टाकलं!

आजचे वैश्विक संकट तिहेरी आहे. कोविड रोगाची महामारी, व्यापक व खोल आर्थिक मंदी आणि मानवी अस्तित्वालाच धोक्यात टाकणारे पर्यावरणीय बदल. याशिवाय, अशा स्थितीत मार्ग दाखविणाऱ्या राजकीय व नैतिक नेतृत्वाचा आज जगभरात अभाव आहे. त्यामुळे उत्तर अन्यत्र शोधायला हवं. महात्मा गांधींसमोर आजचं आव्हान उभं असतं तर त्यांनी काय केलं असतं? त्यांचं उत्तर कुठे शोधायचं? ते त्यांनी स्वत:च सांगून ठेवलं आहे, ‘माझं जीवनच माझा संदेश आहे.’ आपल्याला गांधींचं उत्तर त्यांच्या जीवनात शोधावं लागेल.

त्यांच्या उत्तरांमध्ये काही वैशिष्ट्ये समान असतील. एक– ते दुसऱ्यांना उपदेश करण्याऐवजी प्रथम स्वत: कृतीत उतरवतील. म्हणूनच आत्मश्लाघ्य वाटावं अशा तऱ्हेचं ते वाक्य– ‘माझं जीवनच माझा संदेश आहे’– ते बोलू शकले. आपण बोलू शकतो का? बोलून बघा. जीभ रेटत नाही. दुसरं– ते कोणतीही कृती प्रथम स्थानिक पातळीवर सुरू करतील. जग बदलायला त्याच्यामागे जगभर धावणार नाहीत. मातीच्या एका कणामध्ये पृथ्वी बघू शकण्याची दृष्टी त्यांच्याजवळ होती. मी जिथे आहे ती जागा माझा ‘स्व-देश’ आहे. माझी कृती इथेच सुरू होणार. कारण मी फक्त इथेच कृती करू शकतो. तिसरं– त्यांची कृती सुरुवातीला तरी क्षुल्लक व बालिश वाटेल. उदा. मूठभर मीठ उचलणे किंवा सूत कातणे. पण थोडं थांबा; त्यामुळे इतिहास बदलेल.

‘तुम्ही आज काय केलं असतं?’ असा प्रश्न गांधींना टाकण्याचा ‘विचार-प्रयोग’ मी करून पाहिला, तेव्हा नऊ कलमी कार्यक्रम प्राप्त झाला. तो असा–

१. भयमुक्ती : आज विषाणूपेक्षा जास्त भीतीचे ‘पॅनडेमिक’ आहे. व्हायरसची भीती ही व्हायरसपेक्षा फार व्यापक पसरली आहे. ती सर्वांना भयग्रस्त व शक्तिहीन करते आहे. गांधी सर्वांत प्रथम आपल्याला सांगतील, ‘निर्भय व्हा.’ एक तर भीती ही माणसाला बलहीन करणारी, घातक भावना आहे. दुसरं– वास्तविक रीत्या कोरोना व्हायरसमुळे मृत्यूची भीती लोकसंख्येमधील प्रत्येकाला अत्यंत अल्प आहे. सर्वांत अधिक थैमान घातलेल्या अमेरिकेतही लोकसंख्येत कोरोना मृत्यूचे प्रमाण केवळ ०.०३ टक्का आहे.

तिचा बागुलबुवा करू नका. त्यांचा अंतिम तर्क राहील– मृत्यूची भीती कशाला? कुणाला? शरीर मेले तरी आत्मा अमर आहे. तुला मृत्यू नाही.

भय हे काल्पनिक, असत्य असल्याने ते आपोआप विरघळून नाहीसं व्हायला लागेल. एखाद्या गुहेतला हजारो वर्षांचा अंधार दूर करायला फार काही करावं लागत नाही, प्रकाशाचा केवळ एक किरण लागतो. अंधार तर आपोआप दूर होतो. आपल्या मनातील भीतीचा अंधार तसाच दूर व्हायला लागेल.

२. रुग्णसेवा : रोग्यांची सेवा ही गांधींची स्वाभाविक वृत्ती होती. बोअर युद्धात, पहिल्या महायुद्धात, भारतातील महामारीदरम्यान व आश्रमातील रोग्यांची शुश्रूषा करण्यात ती वेळोवेळी प्रकट झाली. कुष्ठरोग झालेल्या विकलांग परचुरेशास्त्रींना आपल्या कुटीशेजारी ठेवून त्यांनी स्वत: केलेली शुश्रूषा हे त्याचंच उदाहरण. कोरोनाग्रस्त रुग्णांची काळजी घ्यायला गांधी स्वत: सुरुवात करतील. ती करताना स्वच्छता, हात धुणे, मुखपट्टी वापरणे या सर्व वैज्ञानिक सूचनांचे काटेकोर पालन करत ते प्रत्यक्ष रुग्णसेवा करतील.

गांधी शरीराच्या रोगप्रतिकाराच्या नैसर्गिक शक्तीवर विश्वास ठेवतील. त्याला ते निसर्गोपचार म्हणायचे आणि सध्या तरी कोरोनाविरुद्ध वैज्ञानिक रीत्या प्रभावी सिद्ध झालेले कोणतेच औषध वैद्यकशास्त्राकडे नसल्याने त्यांची पद्धत अवैज्ञानिक म्हणता येणार नाही. 'निसर्गाला वाव द्या' असं ते म्हणाले असते आणि कोरोनाचा जंतुदोष झालेल्यांपैकी बहुसंख्य रुग्ण आपोआपच तंदुरुस्त होत असल्याने त्यांची पद्धत उचितच ठरली असती.

स्वतंत्र होऊ घातलेल्या भारतासाठी योग्य उपचारपद्धती व आरोग्यव्यवस्थेच्या शोधात ते पुण्याजवळील उरुळी कांचन या गावात राहून १९४६ मध्ये प्रयोग करायला लागले, तेव्हा डॉक्टर व औषधे यांवरील खर्चिक अवलंबनापेक्षा लोकांना स्वावलंबी व आरोग्यस्वातंत्र्य देणारी नैसर्गिक व सोपी पद्धत ते शोधत होते. आजही ते तशीच पद्धत वापरतील. अतिगंभीर रुग्ण सोडले तर आजही कोरोना रोगासाठी हीच पद्धत योग्य आहे.

कोरोना रोगाच्या साथीमुळे रुग्णालयात इतर गंभीर आजारांच्या रुग्णांना जागा मिळत नाही. सेवेचा पुरवठा करण्यास वैद्यकीय व्यवस्था अपुरी सिद्ध होते आहे. अशा स्थितीत गांधींचा निरोगी जीवनशैलीचा आग्रह, स्वत:चे आरोग्य स्वत: सांभाळण्याची क्षमता व शक्यतो स्वत:च्या ग्रामसमूहामध्येच उपचाराची सोय– अशा आरोग्य–व्यवस्थेला आपण 'आरोग्यस्वराज्य' म्हणू शकतो. कोरोनाच्या साथीवर आरोग्यस्वराज्य हे उत्तम उत्तर आहे. आणि तरी, अतिगंभीर निवडक रोग्यांना गांधींनी रुग्णालयात पाठवलं असतं.

व्यसनांना त्यांचा विरोध जगजाहीर आहे. कोरोना साथीच्या प्रतिबंधासाठी भारत सरकार व भारतीय वैद्यक अनुसंधान परिषद (ICMR) यांनीदेखील दारूची विक्री व तंबाखूच्या सेवनावर प्रतिबंध सांगितला आहे. तंबाखू खाऊन माणूस थुंकतो व थुंकीतून कोरोना पसरतो. भारतात दर वर्षी दारूमुळे पाच लाख व तंबाखूमुळे दहा लाख लोक मरतात (WHO). कोरोनामुळे आतापर्यंत आठ हजार मृत्यू पावले. गांधींची निर्व्यसनी जीवनपद्धती कोरोनाविरुद्ध प्रभावी उपाय आहे, शिवाय ती इतर रोग व मृत्यूही कमी करेल.

३. दुसरी दांडीयात्रा : कर्तव्यबोधासाठी गांधींनी दिलेली जादूची कांडी 'Talisman' जगप्रसिद्ध आहे. 'तुम्ही आजवर पाहिलेला सर्वांत दु:खी, निर्बल माणूस आठवा. तो तुमचं कर्तव्य आहे.' ही एक अप्रतिम कसोटी आहे. ती तत्काळ उत्तर देते. नेमकं उत्तर देते. माझ्यासाठी योग्य असं माझं कर्तव्य मला दाखवते. आज गांधी असते तर त्यांनी कोणाला 'Talisman' म्हणून निवडलं असतं? फार शोधावं लागत नाही. कोरोनामुळे लादलेल्या सार्वत्रिक बंदीमुळे जे शहरात बेकार व नकोसे झाले आणि परत आपल्या गावाकडे जायला बाध्य झाले, पण ज्यांची परतीची साधनेदेखील शासनाने बंद केली, त्यामुळे जे माणसांचे लोंढे हजार किलोमीटर पायी निघाले; ते उपाशी, थकलेले, तहानलेले, चालणारे मजूर हेच गांधींचे Talisman झाले असते.

ही जवळपास एक कोटी दुर्दैवी माणसं दुहेरी विस्थापित, दुहेरी अस्पृश्य! प्रथम आपल्या गावात खालच्या जातीची म्हणून अस्पृश्य. कामाच्या शोधात विस्थापित होऊन शहरात आली. आता पुन्हा विस्थापित होऊन परत निघाली. कोणी मुलगी जखमी बापाला सायकलवर बसवून पंधराशे किलोमीटर निघाली. कोणी पोचले. कोणी रस्त्यातच मरून पडले. शेवटचा फोन घरी करून म्हणाले, 'आ सकते हो तो लेने आ जाओ.' मग फोन कायमचा शांत. जे मेले, त्यांच्या प्रेतांचे ढीग खड्ड्यात फेकण्यात आले. जे पोचले, त्यांना घरच्या लोकांनी नाकारलं. शासनाने पुन्हा अस्पृश्य ठरवलं व क्वारंटाईनमध्ये टाकलं. भारताच्या फाळणीवेळी घडलेल्या महाशोकांत स्थलांतरानंतर हे पहिलेच तसे स्थलांतर.

गांधींच्या कर्तव्यबुद्धीला हाच माणूस सर्वप्रथम दिसला असता.

आज गांधी असते तर ते दिल्ली सोडून या स्थलांतरितांमध्ये गेले असते. त्यांना अन्न, औषध व निवारा देण्याची व्यवस्था केली असती. पण त्याहून महत्त्वाचं, त्यांचा आत्मसन्मान व आशा त्यांनी जिवंत ठेवली असती. त्यांना रोजगार म्हणून त्यांनी चरखा दिला असता आणि शहरातल्या सुस्थितीतील लोकांना खादी वापरून विस्थापितांच्या चरख्याला काम देण्याचं आवाहन त्यांनी केलं असतं. मला खात्री आहे की, या विस्थापित मजुरांसोबत एकता व्यक्त करायला व शासनाच्या निर्दय बेजबाबदारीचा निषेध व्यक्त करायला गांधी आज त्या विस्थापितांसोबत चालत असते- दुसरी दांडी यात्रा.

४. धार्मिक व सामाजिक एकता : गांधींच्या जीवनातील हे शेवटचं पण अपुरं राहिलेलं कार्य आहे. भारतातील हिंदू व मुस्लिम यांच्यातील परस्परद्वेष व हिंसेमुळे ते मरणप्राय दु:खी झाले होते. धर्मद्वेषामुळे झालेले भारताचे विभाजन त्यांना बघावे लागले होते. आतादेखील कोरोना व्हायरस जेव्हा भारताच्या दारावर येऊन ठाकला, तेव्हा भारतातील काही नेते धर्मद्वेष पेटवण्यात मग्न होते. दिल्लीमध्ये हिंदू-मुस्लिम दंगे सुरू होते. जणू पुन्हा फाळणीपूर्व अवस्था. पुन्हा नवी फाळणी. हा द्वेष इतका आंधळा झाला की, भारतात कोरोनाच्या प्रसाराचे खापर एका विशिष्ट धार्मिक पंथाने केलेल्या चुकीवर फोडण्याचा प्रयत्न केला गेला. चूक तर प्रत्येकाने केली. भारतात ३१ जानेवारीला कोरोना पोचल्यावर जवळपास एका महिन्यानंतर अमेरिकेचे अध्यक्ष डोनाल्ड ट्रंपच्या स्वागतासाठी अहमदाबादमध्ये लाखभर माणसांची गर्दी गोळा करण्यात आली होती. पण चुकांमध्येदेखील धार्मिक भेदभाव केला गेला. भारतीय समाजाचे शतखंड करण्यात नेते यश मानत होते. अशा स्थितीत गांधींनी काय केलं असतं?

गांधींनी ही व्हायरस समस्या इतक्याच प्राधान्यतेने घेतली असती. आपला सर्व-धर्म-समभाव व उपनिषदांमधली ईशावास्यं इदं सर्वम्- सर्वत्रच ईश्वर वसलेला आहे- ही खरी भारतीय निष्ठा त्यांनी प्रत्यक्ष वर्तनातून प्रकट केली असती. हिंदू, मुस्लिम, ख्रिश्चन, बौद्ध, आदिवासी, शीख, जैन यांच्यात कोणताच भेद न करता त्यांच्यामध्ये जाऊन राहिले असते. त्यांची सेवा केली असती. त्यांना एकमेकांच्या वस्तीत सेवा करायला पाठवलं असतं. प्रार्थना करायला एकत्र आणलं असतं. सर्वांचा ईश्वर एकच आहे. ईश्वर-अल्ला तेरे नाम... हे करताना पुन्हा एकदा त्यांचा खून होण्याचा धोका पत्करूनही त्यांनी सर्वांना एकत्र आणलं असतं. आजच्या शतखंडित समाजातून पुन्हा एक समाज निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला असता.

५. 'माझा शेजारी ही माझी जबाबदारी' : कोरोनाच्या भीतीमुळे व कठोर लॉकडाऊनमुळे प्रत्येकाने आपले दरवाजे घट्ट बंद करून शेजाऱ्याशीदेखील संपर्क तोडला आहे. गांधींनी हे अस्वीकार केलं असतं. म्हणाले असते- माझा शेजारी ही माझी जबाबदारी आहे, माझा स्वधर्म आहे. विशेषत: या कठीण काळात तर मी त्याला सेवा, प्रेम व आधार द्यायलाच हवा.

आज कोरोनाने प्रत्येकालाच एकटं करून टाकलं आहे. सगळेच एकमेकांच्या संपर्काला घाबरत आहेत, टाळत आहेत. संपर्काशिवाय शेजार कसा? आणि शेजार नसेल तर सामूहिकता कशी, समाज कसा? मला तर अशी शक्यता वाटते की, गांधींनी सध्याचे शासकीय व मानसिक कोंडवाडे मान्य करणं नाकारलं असतं. शेजाऱ्याची काळजी घेणं हा माझा धर्म आहे, असा सत्याग्रह केला असता. घट्ट स्थानिक बंध असल्याखेरीज राष्ट्र बनू शकत नाही- ते म्हणाले असते. अशी नैतिक भूमिका घ्यायला एखादा गांधी लागतो. रोगप्रसार टाळण्याची पूर्ण काळजी घेत त्यांनी शेजाऱ्याची काळजी घ्यायला सुरुवात केली असती. तेव्हा अचानक भ्रमाचे पडदे उठायला लागतात, आपल्याला स्वच्छ दिसू लागतं की- महामारीची भीती व शासनाची नीती यामुळे माणसाने माणसाला दूर केल्याने कोरोनाचा प्रसार थांबला नाही; पण प्रत्येकाला अस्पृश्य करून टाकलं!

६. हिमालयाएवढी घोडचूक : ते जनतेशी खरे बोलले असते. आपली चूक झाली हे नि:संकोच स्वीकार करण्यास कायम तयार. चौरीचौराची हिंसक घटना घडल्यावर 'भारतीय जनता अहिंसक लढ्याला सिद्ध आहे, असं मानून राष्ट्रीय आंदोलन सुरू करण्यात मी हिमालयाएवढी घोडचूक केली' असं जाहीर करून व ते आंदोलन परत घेण्याचं साहस त्यांनी दाखवलं- सर्व जग विरुद्ध जाण्याचा धोका पत्करून!

कोरोनाच्या साथीला तोंड देताना आजच्या नेतृत्वाने अनेक चुका केल्या. जानेवारी-फेब्रुवारीमध्ये चाळीस लाख विमानप्रवाशांना विदेशातून भारतात येऊ दिलं. त्यापैकी फक्त अडतीस हजारांची कोरोनासाठी टेस्ट करण्यात आली. यामुळे कोरोना भारतात शिरला. या चाळीस लाखांना

आवश्यक संस्थात्मक क्वारंटाईन करण्याऐवजी १३४ कोटींना लॉकडाऊनची शिक्षा दिली. या युद्धात जागतिक व राष्ट्रीय नेतृत्वाने आपले घोषित ध्येय वारंवार बदलले- विषाणू प्रवेश नको, मग कंटेनमेंट, मग रोगीसंख्या दुप्पट होण्याची वेळ लांबवणे (डबलिंग टाइम), मग मृत्यूची संख्या मर्यादित ठेवणे आणि आता 'कोरोनासोबत जगायला शिका.' अपयश आले की, ध्येयच बदलून यशाचा दावा सुरू.

एका नव्या रोगाविषयी पुरेसं ज्ञान व उपाय नसल्याने निर्णयात चुका होणं स्वाभाविक आहे. तो गुन्हा नाही. पण आय.सी.एम.आर.च्या सिरो-प्रिव्हलन्स सर्वेक्षणानुसार, भारतात संसर्ग झालेल्या व्यक्ती केवळ चार लाख नाहीत तर एक कोटी आहेत. कोण्याही नेत्याने किंवा तज्ज्ञाने या ढळढळीत तथ्याची जाहीर दखल घेतली नाही. 'आमचा उपाय साफ चुकला' ही प्रामाणिक कबुली कुठे आहे? गांधींनी ते सत्य जाहीर केलं असतं. माझी हिमालयाएवढी चूक झाली, अशी जबाबदारी घेतली असती. आणि आश्चर्य म्हणजे, त्यामुळे लोकांनी त्यांच्यावर आणखी जास्त विश्वास ठेवला असता.

७. 'स्थानिक स्वराज्य' : गेल्या बारा वर्षांत आपण दोनदा- २००८ च्या जागतिक मंदीत व २०२० च्या कोरोना महामारीसोबत- आलेल्या आर्थिक मंदीत पाहिलं की, जागतिकीकरणावर आधारित अर्थव्यवस्था किती तकलादू आहे, कशी पत्त्यांच्या बंगल्यासारखी कोसळली. अमेरिकेत बँक आणि घरांचा स्थानिक घोटाळा झाला आणि २००८ मध्ये संपूर्ण जगाची अर्थव्यवस्था धराशायी झाली. आता वुहानमध्ये एक विषाणू जन्मला आणि जागतिक अर्थव्यवस्था पुन्हा धोक्यात. अजस्र अर्थव्यवस्थेने आपल्याला दगा दिला आहे. गांधी आपल्याला स्मरण करून देतील की, स्थानिक उत्पादन, उपयोग व परस्पर-संबंधांचे स्थानिक छोटे समूह हे अधिक स्थिर व मानवीय प्रारूप आहे. त्याला ते ग्राम-स्वराज म्हणायचे. अमेरिका व चीनच्या उत्पादनावर अवलंबून राहिल्याने त्यांनी आपलं नाक-तोंड

महारोग झालेल्या परचुरेशास्त्री यांची सुश्रूषा करताना म.गांधी, सेवाग्राम, वर्धा

दाबण्याचा कायम धोका संभवतो. तेच आपण नेपाळबाबत काही वर्षांपूर्वी केलं होतं. परावलंबन आलं की, स्वातंत्र्य धोक्यात येतं. गांधी आपल्याला स्थानिक- शक्यतो स्वयंपूर्ण अशी अर्थरचना सुचवतील.

अर्थरचनेत महाकायऐवजी स्थानिक असा बदल आला तर त्यासोबत राजकीय व प्रशासकीय सत्तादेखील विकेंद्रित होईल. जागतिकीकरणामधून सर्वत्र हुकूमशाही प्रवृत्तीचे राजकीय नेते उदयाला आलेत. भांडवलशाही व उदारवादाने आश्वासन दिलेल्या स्वातंत्र्याऐवजी या नेत्यांनी लोकांना तुरुंगात बंद केलंय. नागरी स्वातंत्र्य व माध्यमस्वातंत्र्य आक्रसून लोकांना भयग्रस्त केलंय. कोरोनाच्या महामारीने ही जागतिक सत्ताव्यवस्था वा अव्यवस्था प्रश्नांकित केली आहे. कोणतीच केंद्रित सत्ता आपल्याला वाचवू शकत नाही. ती केवळ खोटे दावे करते, हे लोकांनी अनेक देशांमध्ये अनुभवलंय. गांधी आपल्याला अहिंसकपणे, हळुवारपणे या महाकाय, राक्षसी अर्थ-राजकीय व्यवस्थेपासून छोट्या-छोट्या स्थानिक समूहांच्या मानवी व्यवस्थेकडे घेऊन जातील. खरी नाती व खरी लोकशाही बिनचेहऱ्याच्या वैश्विक व्यवस्थेपेक्षा एकमेकांना ओळखणाऱ्या स्थानिक माणसांच्या समुदायांमध्येच फुलू शकते.

८. पृथ्वीतलावर आवश्यकतेपुरते आहे : 'पण मग आमच्या गरजांचे काय?' असे आधुनिक समाजातल्या महोत्पादनाचे काही उपभोक्ता नक्कीच विचारतील. गांधी त्यांना समजावतील- कधीही तृप्त न होणारी उपभोगाची इच्छा, इंद्रियांना चोवीस तास उत्तेजित करून सुखाचा आभास भोगण्याची मागणी ही तुमची नैसर्गिक गरज नसून तुमच्यामध्ये कृत्रिम रीत्या रोवलेली अनैसर्गिक सवय आहे. महाकाय उत्पादनव्यवस्था व बाजार यांच्या वाढीसाठी तुम्ही अनिवार उपभोग करणे आवश्यक आहे. तसे तुम्हाला 'प्रोग्राम' करण्यात आले आहे. वस्तुत: तुम्ही उपभोग करत नाही, तुम्ही उपभोगले जाता. क्षणभर थांबून शांतपणे आत डोकावून बघा. यापैकी किती उपभोग हे तुमच्या शरीर, मन, बुद्धीला निरोगी व सक्रिय ठेवायला आवश्यक आहेत? आणि किती कृत्रिम सवयी? लोभ? या पृथ्वीतलावर सर्वांच्या आवश्यकतांसाठी पुरेसे आहे. लोभाला पृथ्वी अपुरी पडेल, असं गांधी म्हणाले होते. आवश्यकता व लोभ यात विवेक करण्याची शक्ती, प्रत्येकाच्या आवश्यकता पूर्ण करणारी पण लोभाला नियंत्रणात ठेवणारी समाजव्यवस्था व नैतिकता या दिशेने गांधी आपल्याला घेऊन जातील. स्वराज्याची व्याख्याच त्यांनी अशी केली की 'स्वत:चे राज्य नव्हे, स्वत:वर राज्य'. ही विलक्षण अर्थगर्भ अशी टिप्पणी आहे. माझ्या चंचल, लोभी मनाच्या मागण्या पूर्ण करणे हे वांच्छित नाही; विनाशी आहे. माझे मन हा घातक मालक आहे. त्याला मोकाट सोडू नका, संयमात ठेवा.

जेव्हा आपण विवेकाने आपल्या गरजा मर्यादित करू, अफाट उत्पादन व अनावश्यक उपभोग कमी करू, निव्वळ चंगळ म्हणून प्रवास व वेड्यासारखी वाहनं कमी करू; तेव्हा धूर व धूळ कमी व्हायला लागेल. अवतीभवतीचे कर्कश भोंगे व चीत्कार शांत होतील. पक्ष्यांची किलबिल व लहान मुलांचे खळखळून हसणे आपल्याला ऐकू यायला लागेल. नद्या व आकाश पुन्हा स्वच्छ निळे दिसायला लागेल. आपल्याला अनुभवाला येईल की, आधुनिक समाजातील अनेक अतिरेकांविना आपण आनंदाने जगू शकतो. कोरोना काळातील लॉकडाऊनदरम्यान आपण याची थोडीशी झलक पाहिली आहे. आणि आश्चर्य! त्याबरोबर ग्लोबल वार्मिंगदेखील कमी व्हायला लागेल.

९. प्रार्थना : शेवटची कृती जी गांधीजी स्वत: करतील व आपल्याला करायला सुचवतील- प्रार्थना. रोज दिवसाच्या अंती आपले सर्वोत्तम प्रयत्न करून, सर्व शक्ती व शक्यता वापरून झाल्यावर आता थोडा वेळ शांत बसा. अंतर्मुख व्हा, नम्र व्हा आणि शरण जा. कुणाला शरण जा? ते तुमच्या मर्जीवर आहे- ईश्वराला, निसर्गाला, जीवनाला, सत्याला, काळाला- तुम्हाला जे भावेल, त्याला शरण जा. किमान गांधी तरी असंच करतील. जे-जे शक्य आहे ते-ते सर्व प्रयत्न तुम्ही केले आहेत. आता यापुढे ते ओझे आपल्या पाठीवर वाहू नका. तसे केल्यास तुम्ही केवळ ओझेवाहू गाढव बनाल. माणसाला कर्तृत्वाचे व अपेक्षांचे निरर्थक व घातक ओझे आपल्या पाठीवरून उतरवून स्वतंत्र होता आलं पाहिजे. यालाच शरण जाणे व प्रार्थना असे गांधी म्हणतात. विश्वाच्या अनंत पसाऱ्यात आपल्या अहंकाराची व प्रयत्नांची क्षुद्रता लक्षात घ्या. आणि आता त्याच्या मर्जीने होऊ द्या- म्हणजेच शेवटी जे होईल ते स्वीकार करा. 'दाय विल बी डन'. 'इन्शाअल्ला'. 'हे राम'.

गांधी परत येण्याची वाट न बघता, त्यांनी परत येऊन जे केलं असतं ते आपण सुरू केलं पाहिजे.

डॉ. अभय बंग, गडचिरोली
search.gad@gmail.com

('द लॅन्सेट'मध्ये प्रकाशित झालेल्या मूळ लेखाचा मराठी विस्तार)

आज गांधी होते तो क्या करते?

● डॉ. अभय बंग

आज का वैश्विक संकट तिहरा है। कोविड महामारी, गहन व्यापक आर्थिक मंदी तथा मानव अस्तित्व को खतरे में डालनेवाला पर्यावरणीय परिवर्तन। इन सबके अलावा, ऐसी परिस्थिति में राह दिखानेवाले राजनीतिक व नैतिक नेतृत्व का दुनियाभर में अभाव है। इसलिए उत्तर तो कहीं और ही ढूँढ़ना पड़ेगा! महात्मा गांधी के सामने यह चुनौती खड़ी होती तो उन्होंने क्या किया होता? इस का जवाब कहाँ खोजा जाय? यह तो वे खुद कह ही गए हैं-'मेरा जीवन ही मेरा संदेश है।' अत: गांधीजी का उत्तर उनके जीवन में खोजना पड़ेगा।

उनके उत्तर में कुछ विशेषताएँ तो समान होंगी। पहली तो यह कि दूसरों को उपदेश करने की बजाय सबसे पहले वे स्वयं उसका आचरण करते। तभी तो आत्मश्लाघा प्रतीत हो ऐसा वाक्य-"मेरा जीवन ही मेरा संदेश है" वे बोल पाए। हम बोल सकते हैं क्या? बोलकर तो देखिए। ज़बान लड़खड़ाएगी। दूसरे, वे कोई भी कार्य सबसे पहले स्थानीय स्तर पर ही करते। दुनिया बदलने के लिए दुनिया के पीछे नहीं भागते। मिट्टी के एक कण में पृथ्वी देख

सकनेवाली दृष्टि थी उनके पास। मैं जहाँ हूँ वहीं मेरा 'स्व-देश' है। मेरा कार्य यही आरंभ होगा। क्योंकि मैं सिर्फ यहीं कार्य कर सकता हूँ। तीसरे, आरंभ में उनका कार्य मामूली या बचकाना लग सकता है, जैसे मुट्ठीभर नमक उठाना या सूत कातना। लेकिन ज़रा रुकिए; इससे इतिहास बदल जाएगा।

'आज आप क्या करते?' ऐसा प्रश्न गांधीजी के समक्ष रखने का 'विचार प्रयोग' मैंने कर देखा और मुझे जो नौ सूत्री कार्यक्रम मिला, वह ऐसा:

1) **भयमुक्ति**: आज विषाणु की अपेक्षा विषाणु का भय अधिक पैमाने पर फैला हुआ है। गांधी सबसे पहले हमसे कहते-'निर्भय होओ!' एक तो डर मनुष्य को शक्तिहीन बनानेवाला घातक भाव है। दूसरे, विषाणु की वजह से होनेवाली मृत्यु की संभावना हमारी आबादी में बेहद कम है। इसका हौआ खड़ा करने की ज़रूरत नहीं। उनका आख़िरी तर्क होता-मृत्यु का कैसा भय? किसे? शरीर मरा भी तो आत्मा अमर है। तुम शरीर नहीं, आत्मा हो। तुम थोड़े ही मरोगे? भय काल्पनिक असत्य होने के कारण अपने आप पिघलकर लुप्त होने लगेगा।

2) **रुग्णसेवा**: रोगियों की सेवा, गांधीजी की सहजप्रवृत्ति थी। बोअर युद्ध, प्रथम विश्वयुद्ध, भारत में महामारियों के दौरान, कुष्ठरोग के शिकार विकलांग परचुरे शास्त्री को अपनी कुटिया के करीब रखकर स्वयं उनकी सुश्रूषा, इसी के उदाहरण है। करोनाग्रस्त रोगियों की देखभाल वे स्वयं करते, यह करते हुए स्वच्छता रखना, हाथ धोना, मुँह पर मास्क जैसे सभी वैज्ञानिक निर्देशों का सटीक पालन करते हुए वे रोगियों की प्रत्यक्ष सेवा करते।

स्वतंत्र होने ही वाले भारत के लिए उचित चिकित्सा पद्धति तथा स्वास्थ्य व्यवस्था की खोज में गांधीजी पुणे के करीब उरळी कांचन गाँव में रहते हुए 1946 में प्रयोग करने लगे। डॉक्टर और दवाईयों के खर्च पर निर्भर रहने की अपेक्षा लोगों के लिए आत्मनिर्भर एवं

स्वास्थ्य-स्वातंत्र्य प्रदान करनेवाली सस्ती और सहज पद्धति की तलाश में थे वे। आज भी वे वैसी ही पद्धति का प्रयोग करते। शरीर की रोग प्रतिरोधक नैसर्गिक क्षमता पर गांधीजी भरोसा रखते थे। उसे वे प्राकृतिक चिकित्सा कहते थे। वे कह रहे होते-'प्रकृति को अवकाश दो।' करोना संसर्ग की चपेट में आए अधिकांश मरीज़ अपने आप ठीक होते है, अत: यह पद्धति उचित ही सिद्ध होती। गंभीर मरीज़ों को छोड़ें तो आज भी कोविड बीमारी के लिए यही पद्धति योग्य है। कोविड काल में आज की चिकित्सा व्यवस्था आवश्यक सेवा आपूर्ति में असमर्थ साबित हो रही है। इन हालात में निरोगी जीवनशैली का गांधीजी का आग्रह, अपना स्वास्थ्य स्वयं सँभालने की क्षमता और यथासंभव अपने ग्रामसमूह में ही उपचार की सुविधा ऐसी ही स्वास्थ्य व्यवस्था को हम 'आरोग्य-स्वराज्य' कह सकते है। कोविड महामारी का उत्कृष्ट उत्तर है-'आरोग्य-स्वराज्य।' इसके बावजूद चुने हुए अत्यंत गंभीर मरीजों को उन्होंने अस्पताल भेजा ही होता। व्यसनों के प्रति उनका विरोध तो जगजाहिर है। उनकी व्यसनमुक्त जीवनशैली करोना के ख़िलाफ प्रभावी उपाय तो होती ही, साथ ही अन्य बीमारियों और मृत्युदर में भी कमी कर सकती।

3) दूसरी दांडी यात्रा: कर्त्तव्यबोध के लिए गांधीजी का दिया 'जादू का जंतर' जगप्रसिद्ध है-"आज तक तुमने सबसे दुखी, सबसे निर्बल जिस आदमी को देखा है, उसे याद करो। वह तुम्हारा कर्त्तव्य है।'' गांधी होते तो किसका चुनाव करते? बहुत खोजने की ज़रूरत नहीं। करोना के चलते लादी गई संपूर्ण तालाबंदी की वजह से शहरों के बेरोज़गार और बेकार जो अपने गाँवों को लौटने को बाध्य हो गए, जिनके लौटने के साधन तक शासन ने बंद कर दिए, जिसकी वजह से इंसानों के झुंड के झुंड हज़ारों किलोमीटर पैदल चलने को मजबूर हो गए। भूखे-प्यासे, थके, पैदल चलते मज़दूर ये होते गांधीजी के जंतर। गांधीजी होते तो दिल्ली छोड़ इन विस्थापितों के बीच जाते। इन्हें भोजन, दवाई आसरा देने की व्यवस्था की होती। और इससे भी ज़्यादा महत्त्वपूर्ण, उनका आत्मसम्मान और उम्मीद जीवित रखते।

मुझे यकीन है कि विस्थापितों मजदूरों के प्रति एकरुपता जताने और सरकार की क्रूर ग़ैरज़िम्मेदारी के विरोध में वे आज विस्थापितों के साथ करते होते-दूसरी दांडी यात्रा।

4) धार्मिक व सामाजिक एकता: गांधीजी के जीवन का यह अंतिम किंतु अधूरा रह गया कार्य है। भारत के हिंदुओं और मुसलमानों के बीच द्वेष व हिंसा की वजह से उन्हें मर्मांतक पीड़ा हुई। इस वक्त भी जब करोना विषाणु हमारी दहलीज़ में दाख़िल हो चुका था, हमारे कई नेता सांप्रदायिकता की आग लगाने में लगे हुए थे। दिल्ली के हिंदू-मुस्लिम दंगों से विभाजनपूर्व भारत के हालात बनते दीख पड़ते हैं। यह द्वेष इतना अंधा हो चुका है कि भारत में करोना प्रसार का ठीकरा एक विशिष्ट धार्मिक पंथ की ग़लतियों पर फोड़ने का प्रयत्न किया गया। ग़लती तो सभी ने की। 31 जनवरी को करोना भारत में आ चुका था। उसके लगभग एक महीने बाद अमरीकी राष्ट्रपति डोनाल्ड ट्रंप के भव्य स्वागत के लिए अहमदाबाद में लाखों लोगों की भीड़ जुटाई गई। पर ग़लतियाँ निकालते समय धार्मिक भेदभाव किया गया। भारतीय समाज को खंडित करने में ही प्रतिष्ठा माना जा रहा है। ऐसी स्थिति में गांधी ने क्या किया होता?

गांधी ने इस समस्या को भी विषाणु जितना ही महत्त्व दिया होता। सर्वधर्म समभाव तथा उपनिषद की 'ईशावास्यमिदंसर्वम.....' ईश्वर सर्वत्र व्याप्त है, यह सच्ची भारतीय निष्ठा उन्होंने अपने प्रत्यक्ष आचरण से व्यक्त की होती। बिना किसी भेदभाव के लोगों की सेवा की होती। एक दूसरे के मुहल्ले में सेवा करने के लिए लोगों को भेजा होता। प्रार्थना के लिए लोगों को एकजुट किया होता। सैंकड़ों टुकड़ों में बिखरे भारतीय समाज में से एक समाज के निर्माण का प्रयत्न किया होता, भले हि इसके फलस्वरूप उनकी दूसरी बार हत्त्या का खतरा उन्हे मोल लेना पडता।

5) मेरा पड़ोसी मेरी जिम़्मेदारी: करोना ने आज सभी को अकेला कर दिया है। एक दूसरे के संपर्क से लोग बच रहे हैं, टाल

रहे है। संपर्क ही नहीं तो पड़ोस कैसा? और पड़ोस ही न रहा तो कैसी सामूहिकता, कैसा समाज? मुझे तो ऐसा लग रहा है कि गांधी ने मौजूदा शासकीय और मानसिक पाबंदियों को सर्वथा नकार ही दिया होता। पड़ोसी की सेवा करना यह मेरा धर्म है, ऐसा सत्याग्रह किया होता। उन्होंने कहा होता कि मजबूत स्थानीय संबंधों के अभाव में राष्ट्र निर्माण संभव नहीं। इस तरह की नैतिक भूमिका के लिए किसी गांधी की ही आवश्यकता होती है। रोगप्रसार रोकने का पूरा ख़याल रखते हुए उन्होंने पड़ोसियों की देखभाल शुरुआत की होती। तब अनायास भ्रम की चादर हटने लगती। हमें स्पष्ट दिखाई पड़ रहा होता कि महामारी का डर और सरकार की नीतियों ने इंसान को इंसान से दूर हटाकर करोना का प्रसार तो नहीं थमा। बल्कि प्रत्येक व्यक्ति अस्पृश्य हो गया।

6) ग़लतियों का स्वीकार: करोना महामारी का सामना करते हुए वर्तमान नेतृत्व ने अनेक ग़लतियाँ कीं। जनवरी-फरवरी में 40 लाख प्रवासियों को हवाई मार्ग से भारत में आने दिया गया जिनमें से सिर्फ 38000 लोगों का ही करोना परीक्षण किया गया। इस वजह से करोना भारत में घुसा। इन 40 लाख लोगों के सुव्यवस्थित विलगीकरण की बजाय 134 करोड़ लोगों को तालाबंदी की सज़ दी गई। करोना के विरुद्ध इस युद्ध में जागतिक और राष्ट्रीय नेतृत्व ने अपने घोषित उद्देश्य बार बार बदले-विषाणु का प्रवेश निषिद्ध, फिर कंटेन्मेंट, फिर मरीज़ों की संख्या दुगुनी होने का समय बढाना (डबलिंग टाइम), फिर मृतकों की संख्या सीमित रखना और अब 'करोना के साथ जीना सीखें'....हार गए तो उद्देश्य ही बदल कर जीतने का दावा जारी।

एक नई बीमारी के बारे में समुचित ज्ञान और उपचार न होने से निर्णय लेने में गलतियाँ होना स्वाभाविक है। किंतु 'हमारी पध्दति असफल हुई' यह प्रामाणिक स्वीकारोक्ति कहाँ है? गांधी ने यह सत्य जाहिर किया होता। जनता से सच बोला होता। 'हिमालय जैसी ग़लती मुझसे हुई है', ऐसी जवाबदेही स्वीकारी होती। और आश्चर्य यह कि

इस वजह से लोगों का उन पर विश्वास बढ़ा ही होता।

7) **स्थानीय स्वराज**: वुहान में एक विषाणु पैदा हुआ और वैश्विक अर्थव्यवस्था पर फिर से संकट आ गया। महाकाय अर्थव्यवस्था ने दगा दे दिया। गांधी याद दिलाएँगे कि स्थानीय उत्पादन, स्थानीय उपयोग तथा परस्पर संबद्ध स्थानीय लघु समूह, अधिक स्थायी एवं मानवीय प्रारूप हैं। इसे वे 'ग्राम स्वराज' कहते थे। परावलंब आते ही आज़ादी ख़तरे में पड़ जाती है। इस वजह से गांधी स्थानीय, यथासंभव स्वयंपूर्ण अर्थव्यवस्था सुझाते।

अर्थव्यवस्था में 'महाकाय' की जगह पर 'स्थानीय' यह परिवर्तन होता तो साथ ही राजनीतिक व प्रशासनिक सत्ता में भी विकेंद्रीकरण हो जाता। 'ग्लोबलाइझेशन' के युग में सर्वत्र तानाशाही प्रवृत्ति के राजनेताओं का उदय हुआ है। पूँजीवाद और उदारवाद द्वारा स्वतंत्रता के आश्वासनों के बावजूद इन नेताओं ने जन सामान्य तथा संचार माध्यमों की स्वतंत्रता का हनन करते हुए लोगों को भयग्रस्त कर रखा है। किंतु कोविड महामारी ने जागतिक सत्ताव्यवस्था और अर्थव्यवस्था पर प्रश्नचिह्न लगा दिया है। कोई भी केंद्रीय सत्ता हमें नहीं बचा सकती। वह सिर्फ़ झूठे दावे करती है, इसका अहसास हम सभी को हो ही गया है। गांधी हमें अहिंसक ढंग से, धीमे-धीमे इस महाकाय राक्षसी आर्थिक-राजनीतिक व्यवस्था से छोटे-छोटे स्थानीय समूहों की मानवीय व्यवस्था की ओर ले जाते। सच्चे रिश्ते व खरा लोकतंत्र इस बिना चेहरेवाली वैश्विक अर्थव्यवस्था की बजाय एक दूसरे को जानने-पहचाननेवाले स्थानीय मानव समुदायों के बीच ही फलफूल सकती है।

8) **आवश्यकता का विवेक**: 'किंतु हमारी जरूरतों का क्या?' आधुनिक समाज के महोत्पादन के कुछ उपभोक्ता जरूर पूछेंगे। गांधी उन्हें समझाते...कभी भी संतुष्ट न होनेवाली उपभोग की कामना, आठों पहर ऐंद्रिक उत्तेजना के माध्यम से सुख का छलावा देनेवाली भोगेच्छा, यह तुम्हारी स्वाभाविक जरूरत न होकर कृत्रिम ढंग से रोपी

गई अप्राकृत्रिम आदत है। महाकाय उत्पादन व्यवस्था चलाने और बाज़ार के विस्तार के लिए तुम्हारा अनिवार उपभोग करना ज़रूरी है। दरअसल तुम उपभोग नहीं कर रहे, तुम्हारा उपभोग किया जा रहा है। पलभर रूककर शांति से अपने भीतर झाँको! इनमें से कितने उपभोग तुम्हारे तन, मन, बुद्धि को निरोगी व सक्रिय रखने के लिए ज़रूरी है? और कितनी आदतें नक़ली है? लोभ?

गांधी कहते थे, "यह धरती सभी की जरूरतें पूरी करने के लिए काफ़ी है लेकिन लालच के लिए धरती बहुत छोटी है।'' ज़रूरत और लालच के बीच विवेक का सामर्थ्य, सबकी जरूरतें पूरी करनेवाली किंतु लालच पर नियंत्रण रखनेवाली समाजव्यवस्था व नैतिकता की ओर हमें गांधी ही लेकर जाएँगे। स्वराज की व्याख्या ही उन्होंने ऐसे की थ-'स्वत: का राज्य नहीं, स्वत: पर राज्य।'

जब हम विवेक से अपनी जरूरतों पर नियंत्रण करेंगे, तब हमें अहसास होगा कि आधुनिक समाज की अनेक अतियों के बावजूद जीवन आनंदमय हो सकता है। अनावश्यक महोत्पादन और उपभोग, उनको पूरा करने हेतू कारखानों के महाचक्र, पागल प्रवास और वाहन ये सब थमने लगेंगे। धूल और धूंआ कम होने लगेगा। आकाश और जलाशय फिरसे साफ और नीले होने लगेंगे। कोविड काल की तालाबंदी के दौरान इसकी एक झलक हमने देखी ही है। ओर आश्चर्य! इसी के साथ ग्लोबल वार्मिंग में भी कमी आने लगेगी।

9) प्रार्थना: और अंतत: गांधी जो ख़ुद करते और हमें भी सुझाते वह होती-प्रार्थना। प्रत्येक दिन के अंत में, अपना सर्वोत्कृष्ट प्रयास करने के पश्चात थोड़ी देर शांत बैठिए। अंतर्मुख होइए, विनम्र बनिए और शरण जाइए। किसकी शरण? यह आप की इच्छा पर निर्भर है-ईश्वर, प्रकृति, जीवन, सत्य, काल, जो आप को रुचे उसकी शरण जाओ। कम से कम गांधी तो ऐसा ही करते। जो-जो तुमसे संभव था वह सारा प्रयास तुमने किया। अब इसके आगे यह बोझ गधे के भांति ढोने की जरूरत नहीं है। मनुष्य को अपने कर्तृत्व और अपेक्षाओं का निरर्थक व घातक बोझ अपनी पीठ पर से उतारकर

स्वतंत्र होना आना चाहिए। गांधी इसे ही शरणागति या प्रार्थना कहते हैं। विश्व के अनंत विस्तार के समक्ष अपने अहंकार और प्रयास की क्षुद्रता को पहचानें! अब उसकी मर्ज़ी चलने दें-यानी अंतत: जो हो उसे स्वीकारें!

गांधी के लौटने की प्रतीक्षा के बजाय, वे आकर जो करते उसकी शुरूआत हमें कर देनी चाहिए।

❑

मराठी से अनुवाद : प्रो. हूबनाथ पांडेय

આજના કટોકટી ભર્યા કાળમાં ગાંધી હોત તો શું કરત?

લેખકઃ ડોક્ટર અભય બંગ — અનુવાદક: આશા બૂચ

04-05-2021

ડૉ. અભય બંગ વ્યવસાયે ડોક્ટર અને કર્મશીલ. એ ક્ષેત્રમાં સંશોધન કાર્ય સાથે જોડાયેલા.

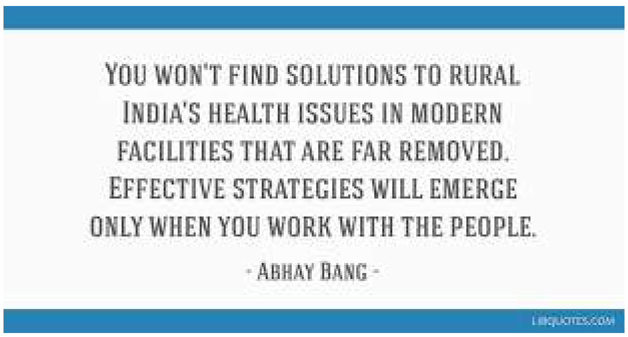

ઉપર જણાવેલ વિચારોને વરેલા હોવાને લીધે ડૉ. અભય અને રાની બંગે મહારાષ્ટ્રના ગઢચિરોલી વિસ્તારમાં વંચિતો અને ગરીબીની રેખા પર જીવતા લોકોનાં સ્વાસ્થ્ય અને સારવારની સવલતોમાં ધરખમ સુધારા કર્યાં, જેને કારણે બાળમરણનું પ્રમાણ નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં ઘટ્યું. વર્લ્ડ હેલ્થ ઓર્ગેનાઈઝેશન અને યુનિસેફ દ્વારા તેમના નવજાત શિશુના સ્વાસ્થ્ય માટેના આ કાર્યક્રમને બહાલી મળી છે અને પૂરા ભારત તથા આફ્રિકાના દેશોમાં તેનો અમલ થઈ રહ્યો છે. તેમના પત્ની ડૉ. રાની બંગને સથવારે સોસાયટી ફોર એડ્યુકેશન, એક્શન એન્ડ રિસર્ચ સંગઠન સ્થાપ્યું. આ યુગલ મહારાષ્ટ્ર ભૂષણ અને અન્ય અનેક પુરસ્કારોથી વિભૂષિત થયું છે. મેડિકલ જર્નલ 'લાન્સેટે' તેમને 'ભારતના ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં સ્વાસ્થ્ય સેવાના સ્થાપક' તરીકે નવાજ્યા. જ્હોન હોપકિન્સ યુનિવર્સિટીના ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ માટેનો પ્રતિષ્ઠિત પુરસ્કાર અને તેની સ્કોલર્સ સોસાયટીમાં પણ પ્રવેશ અપાયેલો છે. આ બધા ઉપરાંત ડૉ. અભય બંગ ગાંધી-વિનોબાના વિચારોથી રંગાયેલા, અને તેથી જ તો જૂન 2020માં એક મનનીય લેખ લખ્યો, જેનો અનુવાદ અહીં પ્રસ્તુત છે.

— આશા બૂચ

હાલની વૈશ્વિક કટોકટીથી આપણે ખૂબ જ ભયભીત થઇ ગયા છીએ અને મૂંઝાઈ ગયા છીએ. આ કટોકટી ત્રિપાંખી છે - કોવીડ 19ની મહામારી, વિશ્વ ભરમાં પ્રસરેલી આર્થિક મંદી અને વધતા તાપમાનને કારણે પર્યાવરણમાં સર્જાયેલી કટોકટી. ચાલો આપણે આ પડકાર ગાંધી સામે મૂકીએ. આજના કટોકટી ભર્યા કાળમાં ગાંધી હોત તો શું કરત? એમના ઉત્તર આપણે ક્યાં શોધવા જઈશું? એમણે તો કહેલું "મારું જીવન એ જ મારો સંદેશ છે" તો ત્યાં જ તેમના ઉત્તરો મળી આવશે.

ગાંધીના ઉકેલની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ હશે. સહુ પ્રથમ તેમણે માત્ર ઉપદેશ ન આપ્યો હોત, તેમણે પોતે જ આ રોગનો સામનો કરવા તકેદારી લેવાની બાબતો અમલમાં મૂકી હોત. તેથી જ તો “મારું જીવન એ જ મારો સંદેશ છે’ એવું હિંમતભર્યું વિધાન કરી શક્યા હતા. આપણે એવું વિધાન ન કરી શકીએ. બીજું, તેમણે એ કાર્ય સ્થાનીય સ્તર પર શરૂ કર્યું હોત, દુનિયાને બદલવા પાછળ દોડ્યા ન હોત. વિલિયમ બ્લેકે સુંદર રીતે કહેલું તેમ તેમની શ્રદ્ધા તેમને ધૂળના રજકણમાં આખું વિશ્વ જોઈ શકવાને શક્તિમાન બનાવતી હતી. ત્રીજું, તેમણે નાનાં અને નાદાન લાગે તેવાં પગલાંઓ પહેલાં ભર્યાં હોત; જેમ કે ચપટી ભર મીઠું ઉપાડવું, જેનાથી ભારતનો અને દુનિયાનો સવિનય કાનૂનભંગનો આખો ઈતિહાસ બદલાઈ ગયો.

જ્યારે મારા મનમાં ગાંધી આજે હોત તો શું કરત એ વિચાર સ્ફૂર્યો ત્યારે મારી નજર સમક્ષ કાર્યસૂચિ રૂપે નવ મુદ્દા ખડા થયા.

1. ભયમાંથી મુક્તિ:

આપણે કોરોના વાયરસ કરતાં ભયના રોગથી વધુ ઝડપાઈ ગયાં છીએ. અને આ ભયના વાયરસે તો આખી દુનિયાને જાણે લકવાગ્રસ્ત કરી મુક્યો છે. ગાંધીએ આપણને આ ભયમાંથી મુક્ત થવાનું કહ્યું હોત, જેમ તેમણે આપણને બ્રિટિશરોના ભયમાંથી મુક્તિ મેળવવાનું કહેલું. તેમણે એવી દલીલ કરી હોત કે કોરોનાથી પેદા થયેલ બિમારી કરતાં તેનો ભય વધુ પડતો ડરામણો છે. ખરેખર આપણને અંતે તો મૃત્યુનો ભય હોય, જેની શક્યતા આ મહામારીમાં પ્રમાણમાં ઓછી છે. એ ભય વૃદ્ધો અને સારવાર કરનારાઓ માટે વધુ લાગુ પડે છે. વસતીના કુલ પ્રમાણમાં મૃત્યુ આંકડાઓને મુક્યા વિના આપણી સામે માત્ર મૃત્યુ પામેલાઓની સંખ્યા મુકવામાં આવે છે. જો તમે કુલ વસતીના પ્રમાણમાં મૃત્યુ પામેલાની સંખ્યા મૂકો તો સહુથી વધુ અસર પામેલા અમેરિકામાં પણ મૃત્યુ પામવાની શક્યતા 0.03 % જ છે. ગાંધીએ આથી જ તો આપણને કહ્યું હોત, ભય છોડો અને હકીકતને જાણો. તેમની બીજી દલીલ એ પણ હોત કે પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવા માટે ભય એક વિપરીત અસરકર્તા પરિબળ બને છે. આપણને માર્ગદર્શક બનવાને બદલે એ લકવાગ્રસ્ત કરી મૂકે છે. અંતે તો મૂળ તેમની દલીલ આધ્યાત્મિક મુદ્દા પર આવી ગઈ હોત. માનવ શરીર નાશવંત છે, આત્મા જ અમર છે, તો ભય શાને? આ ભય સાચો ન હોવાને કારણે ઓગળી ગયો હોત.

2. બિમારોની ચાકરી:

ગાંધી માટે બિમારોની સારવાર કરવી એ તેમની સહજ વૃત્તિ હતી, જે બોઅરની લડાઈ, પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ, ભારતમાં થયેલ મહામારીના સમયે અને પોતાના આશ્રમમાં રક્તપિત્તના દરદી સ્વ. પરચુરે શાસ્ત્રીની સારવાર જેવા અનેક પ્રસંગોએ તાદ્રશ થયેલ. કોવીડ-19ને કારણે સેંકડો પ્રજાજનો બિમાર છે, જેમને મેડિકલ સારવાર, શારીરિક સંભાળ અને નર્સીંગની જરૂર છે. ગાંધી કોઈ પણ પ્રકારનો ભય રાખ્યા વિના જાતે એવા લોકોની સારવાર કરવા લાગ્યા હોત. તેઓએ સ્વચ્છતા અને આરોગ્યના નિયમો પાળવા, હાથ ધોવા અને માસ્કના ઉપયોગની બાબતમાં ખૂબ જ આગ્રહ સેવ્યો હોત. હાલમાં મેડિકલ સાયન્સ પાસે કોવીડ-19 માટે પૂરવાર થયેલ કોઈ સારવાર ઉપલબ્ધ નથી, તો એવા સંજોગોમાં ગાંધીએ કુદરતી ઉપચારનો ઉપયોગ કર્યો હોત અને શરીરની પોતાની સાજા થવાની શક્તિને કુદરતી રીતે કામ કરવાની તક આપી હોત. આપણને વેન્ટિલેટર્સ કરતાં કુદરતી હવાની આવનજાવનની વ્યવસ્થાની વધુ જરૂર છે (વેન્ટિલેટર્સ ઉપર રાખવામાં આવેલા દરદીઓમાંથી 70થી 80% દરદી મૃત્યુ પામતા જણાય છે). જ્યાં સુધી વધુ અસરકારક રસીની શોધ ન થાય, કે જે હજુ તરતમાં આવવાની શક્યતા નથી, (આ લેખ જૂન

2020માં લખાયેલ તેની નોંધ લેવી રહે) ત્યાં સુધી કોરોના અને તેના જેવી બીજી બિમારીઓના ઈલાજ તરીકે કુદરતી ઉપચાર એક સારો વિકલ્પ ગણી શકાય. 1946 માં જ્યારે ગાંધીજી ભારત માટે સ્વાસ્થ્યની યોજના વિષે વિચાર કરી રહ્યા હતા, ત્યારે તેમને આ હકીકત સમજાયેલી. કુદરતી ઉપચાર સાથે પ્રેમથી કરાયેલી સારવાર તમને ડોકટરો, નિદાન કરનારાં સાધનો અને દવાઓ પર આધારિત રહેવામાંથી તથા ઘણા ભારે ખર્ચમાંથી બચાવી શકે.

કોવીડ-19ના ભોગ બનેલા દરદીઓની સારવારને પ્રાથમિકતા મળવાને કારણે અન્ય દરદીથી પીડાતા દરદીઓની સારવાર નથી થઇ શકતી એટલું જ નહીં, સારવાર માટેના સાધનો પણ અપૂરતાં સાબિત થયાં છે. તેવે વખતે સ્વાસ્થ્યપ્રદ જીવન પદ્ધતિ અપનાવવી, પોતાની જાતની કાળજી જાતે લેવા શક્તિમાન બનવું અને સમાજમાં એકબીજાની સંભાળ લેવાની ફરજ પાળવાનો આગ્રહ સેવવો જેવા ગાંધીના મુદ્દાઓ કે જેને 'આરોગ્ય સ્વરાજ્ય' તરીકે ઓળખી શકાય તે આજે વધુ અર્થસભર લાગે છે.

3. નવીન પ્રકારની દાંડી કૂચ:

ગાંધીએ આપણેને આપણી ફરજોને દિશા બતાવવા આપેલ તાવીજ આપેલું જેમાં સહુથી વધુ અસહાય અને ગરીબ વ્યક્તિ જોઈ હોય તેને લક્ષ્યમાં રાખીને કાર્ય કરવાનો આદેશ હતો. એ અદ્દ્ભુત સંદેશ હતો જેનું તેમણે હંમેશ પાલન કર્યું. છે. એ તાવીજ એક વ્યક્તિ અને સારી ય માનવતા માટે ઉપયોગી છે. છેવાડાના માણસની ભલાઈ એ તમારી ફરજ છે. હાલની સ્થિતિમાં ગાંધીના તાવીજમાં કયા લોકો કેન્દ્રમાં હોઈ શકે?

વિસ્થાપિત થયેલા શહેરી મઝદૂરો, ભૂખ્યા અને માનહીન થયેલા અને ગામડાંઓ તરફ કૂચ કરતાં નીકળેલા, પરંતુ રસ્તામાં મોતને ભેટતા જતા લોકો ગાંધીના નવા તાવીજમાં સામેલ હોય તેમાં કોઈ પ્રશ્નને સ્થાન નથી. ગાંધીને તેમના અંતિમ દિવસો દરમ્યાન ભારતના વિભાજનને પરિણામે વિસ્થાપિત થયેલા લાખો લોકો વચ્ચે ગાળેલા સમયને કારણે તેમની યાતનાઓનો પૂરેપૂરો અહેસાસ હતો. આપણે તેવી જ યાતનામય પરિસ્થિતિ ફરીથી કેવી રીતે પેદા કરી શક્યા એ જ સમજાતું નથી.

દિલ્હીની ઝાકઝમાળ છોડીને ગાંધી એ વિસ્થાપિતો પાસે દોડી ગયા હોત. આપણને સ્મરણમાં રહે કે સ્વાતંત્ર્યની આગલી સંધ્યાએ તેમણે સરદાર, નહેરુ અને વાઈસરોયની સાથે દિલ્હીમાં રહેવાને બદલે કલકત્તામાં રહેવાનું પસંદ કરેલું. આજે વિસ્થાપિત થયેલા લોકો માટે તેમણે શું કર્યું હોત ? એ લાખો લોકો માટે ખોરાક, પાણી, આશ્રય અને દવાઓની સુવિધા ઊભી કરી હોત; અને સહુથી વધુ તો તેમની ગરિમા અને આશાઓની જાળવણી કરી હોત. તેમને આજીવિકા રળવા માટે ગાંધીનો જાદુઈ યંત્ર સમો ચરખો આપ્યો હોત. અને તેમણે શહેરી લોકોને ખાદી ખરીદી ને પહેરવા વિનવ્યા હોત. અને અંતે તેઓ એ વિસ્થાપિતો સાથે એકતાના પ્રતીક તરીકે તેમની કૂચમાં જોડાયા હોત અને સરકારની સંવેદનશૂન્યતા અને બેજવાબદારીપણા સામે વિરોધ નોંધાવ્યો હોત. આ તેમની નવીન દાંડી કૂચ હોત.

4. આંતરધર્મીય એકતા:

ગાંધીનું આ અંતિમ અને અપૂર્ણ રહેલ જીવન કાર્ય હતું. ભારતના વિભાજન સમયે હિંદુઓ અને મુસ્લિમો એકબીજા પ્રત્યે હિંસા આચરી રહ્યા હતા તેથી ગાંધી ખૂબ જ વ્યથિત હતા. ધર્મને આધારે થયેલ વિભાજનને પરિણામે ભારતના ભાગલા પડયામ તેના તેઓ સાક્ષી હતા. જ્યારે SARS-CoV-2 શ્વસનતંત્રને ઘાતક અસર કરતો વાયરસ જાન્યુઆરી, ફેબ્રુઆરી, માર્ચ 2020માં ભારતના બારણે ટકોરા મારી રહ્યો હતો ત્યારે કેટલાક રાજકારણીઓ કોમી વૈરભાવનાને પોષવામાં વ્યસ્ત હતા અને 'સાલાઓને ગોળીએ મારો'ના નારા લગાવતા હતા. એ લોકોએ વાયરસથી ઊભા થયેલ જોખમ તરફ કંઈ ધ્યાન ન

આપ્યું. વાયરસ ઝડપથી ફેલાવા લાગ્યો પણ સરકારી અધિકારીઓ એક ધાર્મિક સમુદાયને એ ચેપ ફેલાવવા માટે દોષિત ઠરાવવા લાગ્યા. આ બે કોમના હૃદય વચ્ચેની દિવાલ રાજકારણીઓએ ઊભી કરેલી છે; જેમ 1947માં કરાયેલી તેમ જ.

આ કોમી વિભાજન ગાંધીનું સર્વ પ્રથમ લક્ષ્ય બન્યું હોત. તેમણે પોતાનાં કાર્યો અને પ્રાર્થના દ્વારા વિશ્વ માટે પ્રેમનો સંદેશો પાઠવ્યો હોત. તેઓ હિન્દુ, મુસ્લિમ, ક્રિશ્ચિયન, દલિતો અને આદિવાસીઓની સાથે તેમના જ નિવાસોમાં રહીને તેમને એક કરવા મથ્યા હોત, એટલું જ નહીં, તેઓને એકબીજાના વિસ્તારોમાં સ્વયંસેવક તરીકે જઈને પરસ્પરને મદદ કરવા મોકલ્યા હોત, પછી ભલેને તેમને બીજી વખત હત્યાનો ભોગ બનવું પડ્યું હોત.

5. મારા પાડોશીની જવાબદારી મારે શિરે છે:

કોવીડ-19નો ભય અને લોકડાઉનના નિયમોને કારણે લોકોને પોતાના બારણાં બંધ કરીને પાડોશીઓ સાથેનો સંપર્ક તોડી નાખવાની ફરજ પડી છે. ગાંધીએ તેને માન્ય ન રાખ્યું હોત. ગાંધીએ કહ્યું હોત, મારા પાડોશીની સેવા કરવી એ મારો સ્વધર્મ છે - તેમની પ્રેમથી સેવા કરવી, ખાસ કરીને આવા કપરા કાળમાં. સંપર્કથી પેદા થયેલ ભયને કારણે વિખૂટા પડી ગયેલા અને એકલતા અનુભવતા લોકોને સેવા પૂરી પાડવા સરકારો સક્ષમ નથી. પરસ્પરનો સંપર્ક રાખ્યા વિના પાડોશી અને પડોશીઓ વિના સમાજ કેવી રીતે ટકે? હું માનું છું કે ગાંધીએ કદાચ લોકડાઉનને કારણે ઊભી થયેલ વાડાબંધીનો વિરોધ કરવા તેમણે સત્યાગ્રહ કે સવિનય કાનૂન ભંગ આદર્યો હોત અને એકબીજાનો સંપર્ક કરવાના અને પાડોશીની ચાકરી કરવાના અધિકારનો આગ્રહ રાખ્યો હોત. આવું નૈતિક પગલું ભરવા ગાંધી બનવું પડે. જ્યારે તેઓ આવું પગલું ભરત ત્યારે અચાનક ડરનો પડદો ખસી ગયો હોત, અને લોકોને મહામારીને કારણે ભય અને અજાણપણાની કેવી લાગણી ફેલાઈ છે તે સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યું હોત. આ પરિસ્થિતિએ તો જાણે આપણને બધાને અસ્પૃશ્ય બનાવી દીધા છે.

6. હિમાલય જેવડી ભૂલ:

ગાંધી સત્યને વળગી રહેત અને પોતાની ભૂલ સ્વીકારી લેત. 1920માં બ્રિટિશ રાજ સામે અહિંસક લડાઈ લડવા માટે ભારતની પ્રજા તૈયાર છે તેમ માનીને સત્યાગ્રહ કર્યો તે એમની હિમાલય જેવડી ભૂલ છે એ કબૂલ કરવા જેટલી હિંમત તેમનામાં હતી. ભારત એ માટે હજુ તૈયાર નહોતું. તેમણે કહેલું કે એ તેમની નિર્ણયશક્તિની કસૂર હતી. એ ભૂલ પોતાની જ હતી એમ કબૂલ કર્યું. આખી દુનિયા તેમના આ નિશ્ચયથી મોં ફેરવી ગઈ છતાં તેમણે એ રાષ્ટ્રીય ચળવળ પછી ખેંચી લીધી.

કોવીડ-19ના ભયનો સામનો કરનારા દેશ અને દુનિયાના નેતાઓએ મૂર્ખામી ભરી ભૂલો કરી. પ્રથમ તો જાન્યુઆરી ફેબ્રુઆરી અને માર્ચ દરમ્યાન લગભગ ચાર મિલિયન વિમાનમાર્ગે આવેલ મુસાફરોને ભારતમાં પ્રવેશ આપ્યો. કનિકા કપૂર જેવા અનેકોને PCR ટેસ્ટ અને ચુસ્ત ક્વરન્ટીન વિના ભારતમાં પ્રવેશ કરવા પરવાનગી આપી. તેને બદલે 134 કરોડ પ્રજાજનોને લોકડાઉનના કઠોર નિયમો પાળવાની ફરજ પડી અને આઠ કરોડ સ્થળાંતરિત મજદૂરોને સલામત રીતે પોતાને ગામ પહોંચવાની તક ન આપી. સૌ પ્રથમ શહેરોમાં તેમને બેરોજગાર બનાવાયા, પછી તેમની જરૂર ન હોય તેવો અનુભવ કરાવ્યો અને પોતાના મૂળ વતન જવા ફરજ પાડી અને સહુથી વધુ કરુણ તો એ છે કે પાછા શહેરમાં જવાના તમામ માર્ગો બંધ કરી દીધા. આને પરિણામે વિસ્થાપિત થયેલ મઝદૂરોની હિમાલય જેવડી કરુણતા ઊભી થઇ.

રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરના નેતાઓ લક્ષ્યાંકો અને અધિકૃત માહિતી બદલતા રહ્યા; જેમ કે ક્યારેક ચેપ પ્રસરે છે, તો ક્યારેક કાબૂમાં છે તેમ કહે, તો વળી ક્યારેક બમણા કિસ્સા થવાની સમય મર્યાદા અલગ

બતાવે. પહેલાં જાહેર કર્યું કે હાલની સ્થિતિમાં આપણે આટલું શીખ્યા અને બાદમાં કબૂલ કર્યું કે SARS-CoV-2ના વાયરસ સાથે કાયમ જીવવાનું રહેશે. કોઈ નવા રોગની પૂરતી માહિતી ન હોવાને પરિણામે નિર્ણયો લેવામાં ચૂક થાય તે સ્વાભાવિક છે, પરંતુ એવી શરતચૂકનો પ્રમાણિકતાથી એકરાર કરવાનું ક્યાં બન્યું છે? આજે એ હિંમત જોવા નથી મળતી. ગાંધીએ એ કબૂલ કર્યું હોત. અને નવાઈ લાગે, પણ એ જ કારણસર લોકોએ તેમના પર વધુ વિશ્વાસ મુક્યો હોત. આવી કબૂલાતથી તેઓ બીજાથી અલગ તરી આવ્યા હોત અને બીજાથી ઊંચે ઊઠ્યા હોત.

7. ગ્રામ સ્વરાજ, નાના પાયા પર આધારિત અર્થવ્યવસ્થા:

2008માં આવેલી મંદીથી માંડીને 2020 સુધીનાં બાર વર્ષો દરમ્યાન આપણે જોયું છે કે અર્થકારણ ઘડીમાં ભાંગી પડે તેવું નાજુક થઈ ગયું છે. એ યુ.એસ.એ.માં આવેલ સ્થાવર મિલકતના થયેલ છેતરપિંડી જેવા સ્થાનિક નાના ધ્રુજાવી નાખનારા આંચકાથી કે વુહાનમાં પ્રસરી ગયેલા નવા વાયરસથી ભાંગી પડે. વૈશ્વિક અર્થવ્યવસ્થાનો નમૂનો નિષ્ફળ ગયો. ગાંધીએ આપણને સ્થાનિક ઉત્પાદન અને ઉપભોગની વ્યવસ્થામાં અને સ્થાનિક સમુદાયો વચ્ચેના સંબંધોમાં રહેલ માનવતા અને સ્થિરતાની યાદ અપાવી હોત. એમણે એ વ્યવસ્થાને ગ્રામસ્વરાજ તરીકે ઓળખાવી. એમણે ખાદી ગ્રામોદ્યોગ અને MNRGAને પણ બહાલી આપી હોત. આપણે જે વાપરીએ તે વસ્તુઓનું ચાઈના અને અમેરિકા ઉત્પાદન કરે, અને એ રીતે પરાવલંબી અર્થવ્યવસ્થા ઊભી કરે કે જે છેવટ શોષણ અને અનીતિને પોષવા લાગતી હોય તેને બદલે તેમણે આપણને સ્થાનિક અને નાના સ્તરે ઉત્પાદન કરતી અર્થવ્યવસ્થા ઊભી કરવા સૂચવ્યું હોય.

અર્થવ્યવસ્થામાં આવેલ આ બદલાવની સાથે અનિવાર્યપણે રાજકીય સત્તામાં પણ વિકેન્દ્રિતતા આવી હોત. વૈશ્વિકરણે દુનિયા આખીમાં આપખુદ નેતા દરેક જગ્યાએ પેદા કર્યા છે. આપણને વધુ સ્વતંત્રાનું વચન આપવાને બદલે આ નેતાઓએ પ્રજાને બંધનમાં જકડી નાખ્યા છે. કોવીડની મહામારીએ દુનિયાની વ્યવસ્થાને હલબલાવી મૂકી છે. ગાંધી આપણને હળવેકથી આ ચહેરા વિનાના અને ક્રૂર વૈશ્વિક ક્રમથી છોડાવીને માનવીય અને જવાબદાર સ્થાનિક તંત્ર તરફ દોરી ગયા હોત. ગાંધીના મતે સાચી લોકશાહી, પરસ્પર માટેની જવાબદારી અને સામાજિક-આર્થિક સંબંધો સ્થાનિક સ્તરે જ ઉત્તમ રીતે અમલમાં મૂકી શકાય.

8. દુનિયામાં સહુને માટે પૂરતું થઈ રહે તેટલું છે:

"પણ, તો અમારી જરૂરિયાતોનું શું?" કોઈ મહાકાય વૈશ્વિક ઉત્પાદક એકમના આધુનિક ગ્રાહક કદાચ આ સવાલ પૂછે. ગાંધી તેમને સમજાવત કે આ ભોગવટાની અમર્યાદિત લાલસા, આ કદી ન સંતોષાય તેવી, ઈન્દ્રિયોને 24 કલાક આળપંપાળ કરનાર આનંદપ્રમોદની માંગણી એ આપણી કુદરતી જરૂરિયાત નથી, પરંતુ કૃત્રિમ રીતે આપણા દિમાગમાં પેદા કરેલી કુટેવો છે. ઘડીભર ઊભા રહીને વિચારો, આમાંની કેટલી વસ્તુઓ કે સેવાઓ આપણી ખરી જરૂરિયાતો છે? કેટલી વસ્તુઓ આપણા શરીરને જીવિત અને તંદુરસ્ત રાખવા અને દિલ દિમાગને ક્રિયાશીલ અને કરુણાસભર બનાવવા અનિવાર્ય છે? ગાંધીએ કહ્યું જ હોત કે દુનિયામાં દરેકની જરૂરિયાતો સંતોષાય તેટલી વસ્તુઓ પૂરતા પ્રમાણમાં છે, પણ આપણા લોભને પોષવા પૂરતું નથી. જરૂરિયાત અને લોભ વચ્ચેનો ભેદ સમજવો, દરેકની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા શક્તિમાન બનવું, પણ લોભને ખાળવા એવી સામાજિક-આર્થિક વ્યવસ્થા કરવી કે જેમાં લોભને નિયંત્રિત કરી શકાય એના તરફ ગાંધી આપણને દોરી ગયા હોત. એમણે સ્વરાજની વ્યાખ્યા આપી 'સ્વરાજ એટલે પોતાનું રાજ્ય નહીં પોતાના ઉપર રાજ્ય' મનની એષણાઓને અવશપણે શરણે થઈ જવા સામે કેવી કુશળતા ભરી ચેતવણી! મન એક દુષ્ટ માલિક છે

જ્યારે આપણે આપણા લોભને થોભાવી દઈએ ત્યારે વસ્તુઓનું વધુ પડતું ઉત્પાદન, વધુ પડતો ઉપભોગ, બાહ્ય સુખને માટે કરવામાં આવતી મુસાફરીઓ, પાગલ કરી મૂકે તેવો વાહન વ્યવહાર, ધૂળ અને ધુમાડા બધું જ આપોઆપ સાફ થવા લાગશે. જીવન શાંતિમય બનશે. આકાશ અને નદીઓ ફરી સ્વચ્છ અને વાદળી રંગના થઇ જશે. આપણને ભાન થશે કે આપણે આધુનિક સમાજની કેટલીક વસ્તુઓ વિના આરામથી જીવી શકીએ છીએ. છેલ્લા કેટલાક મહિનાઓમાં જ્યારે દુનિયા થંભી ગઈ છે ત્યારે આપણને આની ઝાંખી થઇ છે.

અને સહુથી મહત્ત્વની વાત તો એ કે દુનિયાનું તાપમાન ઓછું થવા લાગશે!

9. પ્રાર્થના:

અને છેલ્લે ગાંધી આપણને પ્રાર્થના કરવાની સલાહ આપત. આખા દિવસ દરમ્યાન આપણે બધી શક્તિઓ કામે લગાડીને બધા પ્રયત્નો કરી ચુક્યા હોઈએ, ત્યારે શાંતિથી બેસીને આખા દિવસ પર ચિંતન કરવું અને પોતાની જાતને કરવી. સમર્પિત કોને કરવું? એ આપણી પસંદગી છે. ઈશ્વરને, જીવનને, પ્રકૃતિને, સત્યને કે ઈતિહાસને સમર્પિત થવું. સમર્પિત થાઓ, શરણે જાઓ. તમારાથી થઇ શકે તે બધું જ તમે કર્યું. હવે તમારા ખભ્ભા પર બોજો ઉઠાવીને ન ચાલો. એ તમને ગધેડો બનાવી દેશે. અનંત વિશ્વમાં તમારા પ્રયત્નોની સૂક્ષ્મતાનો અહેસાસ કરાવશે. હવે તેના પર છોડી દો. તેની ઈચ્છા પ્રમાણે થશે. ઇન્શા અલ્લાહ. હે રામ - એમના છેલ્લા શબ્દો, જ્યારે ગોળીએ તેમને વીંધ્યા.

આપણે ગાંધીના અવતારની રાહ નહીં જોઈએ. તેમણે જે કર્યું હોત તેનો અમલ કરતા થઈશું.

Category :- Gandhiana